

SÁNDOR IVÁN

„A pillanat tört része alatt megláttam...”

A TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET ÉS A REGÉNY

A történelmi emlékezet és a regény kapcsolatához az újabb tudományos és poétikai megközelítések jóvoltából több ösvény vezet.

Jan Assmann foglalta össze a hideg/forró emlékezet teóriáját. Az előbbi befagyasztja a múltat, elhárítja, hogy szembenézzen vele, az utóbbi „életben tartja”, tanulságokat von le belőle. Újabb történelmi tapasztalataink alapján eme két változathoz társíthatjuk a manipulált emlékezetet, amely hatalmi érdekből meghamisítja a múltat.

Érdekes, hogy nem esztéta, hanem történettudós vezette be nemrégiben az *emlékezetregény* fogalmát. Gyáni Gábor ezzel a különbözőségekre mutatott rá, a hagyományos történelmi regény és az újabb epikai változatokon alapuló között, amelyek egyszerre van jelen különböző időszínteken a múltban, de a jelenben is, és ily módon a *folyamatos időben* játszódik. Gyáni ezt *Az éjszaka mélyén 1914* című regényemről írt tanulmányában dolgozta ki, de teóriája szerencsésen túlnő egyetlen regényről adhatott gondolatsorán, és lendületet adhat a tágabb esztétikai regényelemzéseknek.

A regénykezdet (számomra) mindig egy vízió felvillanása. Leginkább a hajnali felriadás, ritkábban egy-egy inspiráló szöveg eredménye.

A vízió nem kizárólag kép. Szövegszólam, mondatritmus. „Hangzása” is van, amely alkalmas rá, hogy alapszólamként végigvonuljon az egész regényen.

Érvényesen találkoztam ezzel évtizedekkel ezelőtt Claude Simonnak a *Flandriai útról* adott nyilatkozatában: „Még ma is magam előtt látom, még a szemem előtt van, a fák mintha hátra volnának húzva, a többi fa is feltűnve az előzőek folytatásaként, mint egy hátrahőkölő táj, és a sövény csaknem elfekető haragoszöldje is. És a másodperc tört része alatt megláttam a *Flandriai utat*. Nem a könyv alapgondolatát, hanem az egész könyvet.”

A *másodperc tört része alatt* villant fel regényem indító víziója: a Tiszában egy holttestet lát sodródni Kiss Ádám. Mások is látják, de többen leintik. Végül már az sem látja a holttestet, aki azt hitte, hogy látta, s ez ismétlődik más folyók partján is, „a Szajna, a Marne, a Rajna, a Visztula, a Bug partján sodorja az ár a faleveleket, a madártetemeteket, az érzéköket, a menekülőket, a holttesteket, átszelve a kontinenst...” Voltak, akik azt mondták, az egész kontinens pusztul, mások szerint a különböző nációk halottjai csevegtek egymással, mintha közös nyelvet találtak volna. Ennek a víziónak a „hangzását” kívántam „hallani” mindvégig munka közben.

John Keegan *Az első világháború* című hadtörténelmi munkájában ír arról, hogy a háború tízmillió ember életének vetett véget, gyötrelmek áradatát zúdította további milliók érzelmi életére, elpusztította az európai kontinens jóindulatú és optimista kultúráját, és amikor végül

négy évvel később elhallgattak az ágyúk, „a politikai gyűlölködés és a fajgyűlölet olyan mélyreható örökséget hagytak maguk után, hogy... a második – ami az emberéleteket illeti, ötször, ami pedig az anyagi károkat, felbecsülhetetlenül pusztító – világháború egyenesen következett az elsőből”.

Majdnem kétmillió francia halt meg az első világháborúban. Valamivel több, mint kétmillió német. Az összlakossághoz viszonyított arányban – tizenöt százalék – Szerbia szenvedte a legnagyobb veszteséget.

Az európai ember számára nem feledendő, hogy Ferenc Ferdinánd életét abban a régióban oltották ki, amely annak előtte és utána is a kismemzeti ellentétekkel, nyomorúságokkal, kibékíthetlenségekkel sújtott volt és maradt.

A következményeket már a háború utáni években értelmezte a tudomány. Guglielmo Ferrero Európa szétesését a Római birodalom bukásához hasonlította a tekintetben, hogy Európa három nagy birodalma omlott össze, a Habsburg-, a Hohenzollern- és a Romanov-birodalom. A helyükön támadt úrbén rövidesen megjelent a huszadik századot végzetesen meghatározó két nagy államalakzat, a német náci és a szovjet bolsevik birodalom.

Az általános gyanútlanág velejárója volt a hatalmi erőknél és a népesség mentalitásának. Kevesen ismerték fel időben, milyen következmények elé néz(het) a korszak. Az utólagos üzenetek közül számomra a legpontosabb Samuel Beckett egy mondatsora volt a *Godot-ra várva* című, 1952-ben írt drámájából. Köztudott, hogy Beckett egyetlen munkájában sem jelölte meg a *konkrét történelmi időt*. Ám a *Godot...* elején fél évszázadra visszatekintve Vladimir ezt mondja Estragonnak: „...már csak egy rakás csont volnál... Sok ez egy embernek. Régebben kellett volna arra gondolni, egy örökkévalósággal ezelőtt, 1900 körül...”

1976-ban jelent meg *A futár* című regényem. A második kiadás bemutatóján négy esztendeje Spiró György megkérdezte, honnan szereztem a lovagláshoz, a lovasrohamok leírásához szükséges ismereteimet, tudok-e lovagolni.

Ültem lovon. Tényleges kiskatonai éveimben voltam lovas egységek közelében, de lovagolni nem tudok, ismereteimet szakkönyvekből szereztem.

A léptetés-ügetés-vágtarohamozás váltakozó ritmusa mondat-bekezdés-fejezet ritmus-váltakozása lett több regényemben. Kiss Ádám első lovasrohamban való részvételének a „nyelvi hangzása” végigkíséri az egész regény különböző időterekben (lovaglás nélkül is) kicsholt mondatritmikáját.

„...nem érzi, hogy bármi megkülönbözteti a rohamozóktól, rétek, ösvények, kapaszkodók, folyópartok, hajnal, dél, este, éjszaka, messze a közelmúlt, a jövőhöz hasonlatos jelen is veszendő, a hadnagy hosszú lepelként húzza maga után a századot, a szemből érkező pánceszakos lovasokat is hadnagyok vezetik, a pillanat tört része alatt pillantja meg a német huszár is Kiss Ádám magasra emelt kardját, mint a megduzzasztott víztömeg zúdulnak egymásra, a holttestek a sárba ragadnak... a folyóban sodródó tetemeket csak az egyenruhájuk különbözteti meg, a német, a francia halottak vére egyformán vörösre színezi a hullámokat, a túlparton szemből géppuskatűz...”

A Ferenc Ferdinánd elleni szarajevói merénylet és a háború kirobbanásának napja között közel hat hét telt el. Közben folyt a hatalmi-diplomáciai sakkjátszma. Előbb csak a Monarchia és Szerbia között. Berchtold gróf, a Monarchia külügyminisztere, aki pozíciójának erősítése ér-

dekében már korábban is szorgalmazta a Szerbia elleni fellépést, bevonta II. Vilmos német császárt az előkészületekbe. Berchtold szándéka az volt, hogy Németország kössön szövetséget Bulgáriával és Törökországgal, s így gyűrűbe kerülhessen Szerbia.

A június 28-i sarajevói merénylet után, július 4-én kezdődtek el Bécsben a katonai fellépés előkészületei. Tisza István miniszterelnök ellenállt. Tartott attól, hogy a háborús konfliktus, bármilyen végeredményt hoz, előnytelen lesz Magyarországnak a Monarchián belüli erőviszonyaira. Győzelem esetén Bécsset erősíti, vereség esetén a nemzetiségek elszakadási törekvéseit. A Berchtold által tervezett Szerbia elleni *ultimátum* helyett egy ideig csak *jegyzék* elküldését kívánta. Amikor Berchtold és az őt támogató tábornokok megszerezték II. Vilmos katonai segítségét, a magyar miniszterelnök is beadta a derekát. Ferenc József július 28-án kiadott proklamációja alján a császár aláírása mellett gróf Tisza István s.k. aláírása is szerepel: „Fegyveres erővel kell tehát államaim számára a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait megszerezzenem... Mindent megfontoltam, mindent meg gondoltam... Bízom Ausztria-Magyarország önfeláldozó lelkesültséggel telt vitéz hadseregében. És bízom a Mindenhatóban, hogy fegyvereimnek adja a győzelmet.”

Berlinben, Párizsban, Szentpétervárott közben színre léptek azok, akik felizzították a korábbi évtizedek ellentéteiben a hamu alatti parazsokat.

Amikor kitört a Nagy Háború, amelyet a Monarchia és Szerbia ellentéte indított el, John Keegan szerint „a szerbeket, a válság kirobbanásának eredeti okozóit már el is felejtették. Kicsiny királyságukban még további tizennégy hónapig nem jött el a háború”.

Nemcsak a Monarchia császára és a magyar miniszterelnök proklamációja hirdette már az első összecsapások idején a végső győzelmet. Két évvel később, amikor ugyan árnyék borult már a frontokon küzdőkre, például az 1916. június 7-én a Tolnai Világlapja kiadásában megjelent *A világháború története 1914–1916* című kötet előszava nemcsak fényes katonai diadalokat jósolt, de azt is, hogy a béke „diadalmas föltételeit a központi hatalmak fogják diktálni... a háború tisztító viharaként söpört el a Monarchiában minden nemzeti mozgalmat... Hogy amiként századokon keresztül a mi édes hazánk volt védőbástyája a Nyugatnak a törökök ellen, úgy lettünk most ismét védőbástyája és oltalmazója minden kultúrának...”

E sorok után huszonnyolc évvel ugyanilyen történelmi vaklítás íratta Horthy Miklós levelét Hitlernek: „Szilárd meggyőződésem, hogy a dicsőséges Wehrmacht továbbra is helytáll a túlerővel szemben, és ezt a célkitűzést minden rendelkezésünkre álló eszközzel mi is becsületesen kívánjuk támogatni.” (1944. február 12.)

A második világháború ötvenmillió halottja eltakarta az utókor előtt az első világháború tízmillió halottját. Ez az újabb európai történettudomány álláspontja.

Stéphane Audoin-Rouzeau és Anette Becker *1914–1918 Az újraírt háború* című munkájának fejezetcímei is összefoglalják, miképpen köszöntött be 1914-gyel a huszadik század, milyen árnyékot vetett Európa jövőjére: az erőszak küszöbei; brutalizáció; megszállás, bombázás, ostrom; deportálás, tömegmészárlás; kitelepítés, megtorlás; harcoló tudomány és faji kisiklás; kollektív gyász. A szerzőpáros munkájának végső tanulsága: a vad szenvedélyek uralmát hozta a háború, amelyben az „új emberré” válás vágyával eltelt nemzedékek tagjai kényszerűen gyilkosokká vedlettek át, s ezt „ajándékozták” nemzeteik jövőjének.

Milyenek látott bennünket a frontokon a nyugati világ? John Keegan 854 oldalas könyvében azoknak a csatáknak, amelyekben magyar egységek vettek részt, 68 oldalt szentel, de ezekben is mint a Monarchia csapatainak.

Foch marsall, az egyesített nyugati erők parancsnoka és Pichon francia külügyminiszter utolsó regénybeli dialógusa: „...a dolgok végére kell járnunk (mondja Pichon), a háború elvette tőlünk a francia ifjúságot... eljött tehát a béke ideje, de nem ismerjük a jövőt, Oroszországban vége a Romanovoknak, Németországban a Hohenzollern-dinasztiának, Közép-Európában a Habsburgoknak, ez az ottani kisnemzetek szempontjából előnyös, egyedül a magyarok sínylik majd meg, de hát miért kellett belépniük a háborúba, mindennek ára van.

Bevallom, ennyi bölcsességet nem néztem ki önből, miniszterem, én meg önből nem néztem ki, marsallom, a katonai sikereket, ami elhozza a békét.

Foch marsall hosszú ideig nem válaszol. A hatalmas ablakhoz lép. Nézi a Szajná. A távolban a Louvre lenyűgöző épületsora. Visszamegy, várakozik, ez nem béke lesz, mondja, legfeljebb fegyverszünet, úgy húsz évre...”

A fikciójelenet a korabeli dokumentumokon alapul. John Keegan még hozzát teszi – miután idézte a marsall végső mondatait –, „csak néhány hónappal tévedett”.

A hátsó borítóra kiemelttem három mondatot a regényből: „Hosszú a múlt árnyéka. – A jelen árnyéka is hosszú. – Sokat kibír az ember.”

Mindaz, ami a huszadik századot végigkísérte, 1914-gyel vette kezdetét.

De vannak újabb, huszonegyedik századi tapasztalataink is már arról, miképpen követel helyet magának a mindennapokban az emberi én sötét oldala a gyűlölködésben, a hatalomvágyban, a szerepjátékokban, az álarcok váltogatásában, az egyeduralmi törekvésekben.

A lineamentumok mozdulnak. Észre se vesszük? A huszadik század katasztrófáiban is, háborúi kitörésében is nagy szerepe volt a gyanútlanoknak.

Vajon fél évszázad múlva mondja csak majd el egy akkori nagy író 2014-ről – amiként Samuel Beckett 1952-ben az akkori századelőről –, hogy „régebben kellett volna erre gondolni, egy örökkévalósággal az előtt...”?

A tizenkilencedik században létrejött modern nemzetállamok lelki adottsággá is formálták a nemzeti identitások sokféleségét, a „másikkal” szembeni kizárólagosságot, az egymással szembeni kibékíthetlenséget. „Ez a mélyben fekvő mozgatórugója (...) annak a kíméletlen, kiáltóan barbár és egyúttal személytelen viselkedésmódnak, amely a Nagy Háború megkülönböztető vonása volt” – írja Gyáni Gábor. A frontok minden oldalán totális az identitásvesztés. A tömegember-tömegkatoná születik meg a kölcsönös öldöklés poklában, és mint személyiségét veszített ember jut ki belőle – ha túlélte. A háborúban olyan nemzedékek pusztultak el, amelyek reményekkel indultak el a huszadik századi jövőjük felé. Terveikkel, hittel, illúziókkal. Nagy részük a katonasírokban végezte. Azoknak, akik visszaáradtak a frontról, szembe kellett nézniük azzal, hogy vagy „jövő nélküli” nemzedékek tagjai lesznek, vagy integrálódniuk kell egy olyan új világba, amelyben ott maradt az egymás iránti gyűlölet, a majd’ minden családot elérő hiány. A szétesett birodalmak helyén létrejött káosz, a győzteseknél a kurzusvilág, a veszteseknél a revánsvilág kitermelte a tömegembert, akivel aztán azt csinált a hatalom, amit akart, úgy vihette bele az új háborúba, hogy a leggyilkosabb erők oldalán is a tömeg lelkesedésében találta meg az identitását.

Már a húszas-harmincas évektől próbáltak mentőövet dobni a szellem legjobbjai. Ortega y Gasset és az ő nyomán nálunk Németh László meghirdette a minőségelvet, mi több, a „minőség forradalmát”. Feltűnhet, hogy mennyire nem láttak ki a koruk előzményeiből és útirányáiból. Illúzióik voltak a jövőről, habár Ortega azért megírta, hogy nemzedéke nem tölti be hivatását, „láthatóan konokul semmibe veszi sorsunk hívó szavát... elfogadhatatlan, hogy azok, akiknek nyilvánvaló szellemi adottságaik miatt kötelességük korunk felelősségét magukra vállalni, úgy sodródjanak, mint a plebs... a holnap bekövetkező eseményeket persze nem lehet megjósolni, az elkövetkezendő általános jellege ellenben tökéletesen látható előre...” (*Korunk feladata*)

Németh László éteri „minőségforradalom” eszméjét a húszas-harmincas évek kurzusainak kontraszelekciós áradatával szemben dolgozta ki, ám minden realitást nélkülözött a bekövetkező események árnyékában.

Gyáni nyomán felmerült, hogy a regényeim valójában emlékezet-elbeszélések. „A múlt bennünk előadott történetei a személyes és a kollektív emlékezet múltképeiből kiindulva öltik magukra fikcióként elbeszél formájukat” – írja.

Ez az epikapoétikai arzenálok, a fikcióteremtések (különböző) írói módszereihez vezet.

Egyik szereplőm (lengyel fotós) múltját kutatva a hetvenes években megérkezik a lembergi pályaudvarra. Nemrégiben tudta meg, hogy a második világháború kezdetekor innen menekítették négyéves korában katonatisztek későbbi nevelőszüleihez.

„Állt a hajdani lembergi főpályaudvaron... A kupolás csarnokban nyüzsögtek az emberek. A pénztárak előtt utasok tolongtak. Végigment a másodosztályú várótermen. Megcsodálta a régi csiszolt tükröket, a kristálycsillárokat. Kilépett a kétszárnyú rézveretes lengőajtón. Viszszanézett a csúcsos kupolára.

Kisiskolások csapata rohant el mellette. Tanáruk kiáltozva sorakoztatta a gyerekeket. A csoport a főbejárat felé hullámzott, a lengőajtónál egymásra torlódtak, a nagyobbak elsodorták a kisebbeket, és akkor a másodperc tört része alatt a kiáltozásuk áttörte az idő falát, meghallotta a saját kiáltozását ugyanazon a nyelven, amelyen a gyerekek kiáltoztak, az anyját, az apját hívta, s habár, a kiáltozást most egy másik gyerekcsoportból hallotta, emlékeiben mégis katonatisztek jelentek meg, valaki kézen fogta, a vasúti kocsiba emelte.” A visszaemlékező pillanat *tört részének* fikcionálásához (nekem, illetve a pályaudvarra érkezőnek) ismer-nem (neki átélnie) kellett azt, ami négyévesen történt vele. De élnie kellett benne az egykori esemény idején túl a pályaudvar rekvizitumainak is.

Miképpen ismerte meg az író a „fikció valósága” érdekében a lembergi főpályaudvar várótermét, a régi csiszolt tükröket, a kristálycsillárokat, a kétszárnyú rézveretes lengőajtót, hogyan lehetett bizonyos benne, hogy az emlék (1941) és a visszaemlékezés (1976) idején is minden olyan volt, amilyennek a felnőtt regényalakja látta, s amilyen kisgyermekkorában is volt?

Proust óta az emléknél jobban foglalkoztatja az irodalmat, a történettudományt az emlékezés, illetőleg a regényben az emlékezés (lépcsőzetesen előhívott) szakaszainak fikcionalizálása.

Kiindulópontom *mégis* magának az emlékeknek (amire az emlékezet irányul) a „megtalálása”, mert csak így építhetők fel az emlékezés érzéki-lelki-szellemi fokozatai.

A pályaudvaron a lengőajtó csapódása, a kristálycsillárok fénye (mindaz, ami „lépcsőfokká” lett a bevillanó emlékezésben) nem jelenhetett volna meg a fikcióteremtő és így a szereplő számára is Martin Pollack Galícia könyvének pontos, az egykorit-mait elevenítő pályaudvar-leírásai nélkül. Meg kellett ismernem.

Az már az emlékezés-poétika fikcióteremtő munkájának külön ajándéka, hogy *Az éjszaka mélyén 1914* német kiadásának egyik bemutatójára abban a linzi kulturális centrumban került sor ahol néhány nappal előbb Martin Pollack volt a vendég. (Megköszöntem levélben a könyvével nyújtott segítséget, ő meg örömet fejezte ki válaszában, hogy fel tudtam használni a munkáját.)

Az utak néha az ismeretlenben is – amelyeket a szövegterek tesznek kölcsönösen ismertté – összetalálkoznak.

A nagy történelmi évfordulók az ünnepélyes visszaemlékezéseknél, programsorozatoknál többre adnak lehetőséget. A múltról alkotott újabb értelmezésekre, a kitaposott utakon járó tudományos diskurzusok váltóállításaira, új fogalmakra, művészi teljesítményekre ösztönözhetnek.

Több példát ismerünk, amikor a ceremóniális aktusoknál, a percpublicisztikákat irányító politikai érdekeknél mélyebben törtek be a jelenbe, a még mindig feldolgozásra-értelmezésre váró egykori események.

Az újabb francia történettudományban például a forradalom kétszáz éves jubileuma alkalmából megjelentek olyan álláspontok is, amelyek szerint 1789-ben az új forradalmi hatalom a megelőző hatalom uralmi módszereit másolta: kijelentette, hogy a nép nevében cselekszik, de a valóságban a maga hatalmi törekvéseit alakította közvéleménnyé. Ellenfeleit összekülvölknek nevezve szerkezetét tekintve a korábbi hatalom „megfordítását” vezette be.

Mintha hasonlóan friss szempontoknak lennének 1914 centenáriuma alkalmával tanúi. A történészek, hadtörténészek mellett szót kérnek a szellemi élet legjobbjai is. Földényi F. László éleslátóan fogalmaz (regényem német kiadásához csatlakozó) jegyzetében arról, hogy az első világháborúval véget ért a polgári Európának egy nagy korszaka is, az ezt képviselő kultúrával együtt. Valami új kezdődött, ami azóta sem ért véget, és borzalma még nagyobb borzalmak előtt nyitotta meg a kaput: „A huszadik század eseményei fogaskerékszerűen kapcsolódnak egymásba. E nagy mechanizmus sok mindennek véget vetett. Megszűnt a stabilitás, a kiszámíthatóság, megszűnt a polgári kultúra megbízhatósága. És megszűnt az, amit klasszikus értelemben individuumnak neveztek...”

Az ilyen és hasonló felismerések nélkül nem érthetjük meg a huszonegyedik századot, mai életvilágunkat sem. A hajdani végzetesen rossz döntésekhez hasonló újabbakat. A régieket – más európai kontextusban – ismétlő újabb uralmi rátelepedések (Bibó terminusa) természetét.

Jóleső számomra, hogy a regényem mintha részt tudna kérni ebben a sokszólamú új diskurzusban.